

Književne obznane.

O slovjenskoj chronografiji srednjega veka.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda 16 studena 1870

PRAVI ČLAN DR. FR. RAČKI.

- 1 Обзоръ хронографовъ русской редакціи. Андреа Попова. Москва 1866. I. стр. 1—226. Москва 1869. II. стр. 1—286.
- 2 Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей внесенныхъ въ хронографы русской редакціи. Собралъ и издалъ А. Поповъ. Москва 1869. Стр. 1—541.

Ocjenjujê izvore za hrvatsku i srbsku poviest srednjega veka ja sam progovorio takodjer o srbskih ljetopisih (književnik II 230—241, 380—396) i onom prilikom svratio pozornost na slovjensku chronografiju u obće. Meni su tada pri ruci bili tiskom donle izdani ljetopisi i drugi te vrsti historijski spomenici. Ali poslije toga izadje na svjetlo trudom Andrije Popova gore navedeno djelo, u kojem se opisuju potanko i navode odlomci ljetopisâ, koji su se sačuvâli u bogatih ruskih knjižnicah. Služi mi na utjehu, što se moja iztraživanja slažu u bitnosti s iztraživanji učenoga Rusa, koliko su nam izvori zajednički bili. Ali oni za mene novi spomenici i opazke samoga izdavatelja čine mi moguće popuniti svoju pomenutu razpravu. Scienim, da neće biti ovomu učenomu zboru neugodno, ako razpravim ovo pitanje u njegovoj nazočnosti, koje je svakako zanimivo za prijatelje književne, državne i prosvjetne poviesti slovjenskoga plemena.

Onaj diel slovjenskoga plemena, kojega se grčka crkva i prosvjeta u srednjem veku dojmala, razvio je bogatiju chronografsku književnost; te dočim u zapadnih i u onom dielu južnih Slovjena, koji su došli u svezu sa zapadnom crkvom i prosvjetom rimskom,

imade dosta malo ljetopisa u narodnom jeziku, imade jih obilno kod Bugara, Srbalja i Rusa.

Bogata chronografia byzantinska izazvala je ovu struku narodne književnosti kod onih slovjenskih naroda tiem, što je potakla prievode pojedinih ljetopisa grčkih, što je dala gradje za slovjenške ljetopise, i što je uplivala u razvitak samostalne kod Slovjena chronografie.

Chronografska književnost kod Slovjena, koliko sada znamo, započe s prievodi. Kada je mlada bugarska knjiga za vladanja „knjigoljubca“ kneza i cara Simeona (898—927) plemenitim revnovanjem nastojala presaditi sve znamenitije umne plodove grčko-byzantinske književnosti na djevojačko zemljište bugarskoga naroda i tiem mu otvoriti vrata u hram znanja i umienja: nije ona zaboravila niti na ovu struku, koja je podobna bila upoznati bugarski narod, toga novoga člana ljudske zadruga, s odlučnijimi događaji svjetske prošlosti. U to doba bijahu u byzantinskoj chronografii ova djela znamenitija: *χρονική ιστορία* Ivana antiohijskoga i druga imenjaka mu i zemljaka prezimenom malale t. j. rethora (malél sir. rethor), kojih se prvi obično postavlja u početk VII, a drugi u VIII ili IX viek; na dalje ljetopis monaha Georgija, syncella patr. Tarasia († 806), i nastavak mu (do 813 god.) Theophana Izakova, napokon chronografia i *ιστορία συντομος* carigradskoga patrijara Nikifora († 828) do 815 god. s nastavkom sljedećih dviju godina 816 i 817 i *χρονικὸν σύντομον* drugoga monaha Georgia do 842 s nastavkom do 948 god. Suvremenik caru Simeonu bijaše byzantinski ljetopisac Simeon magister i logotheta, koj je izpravio pokraćeni nastavak Theophanova ljetopisa osobito u chronologiji. Od ovih dakle ljetopisa, koje je byzantinska chronografia imala do konca IX stoljeća, bijaše „при князи сългарьстѣмъ Симеонѣ, съимъ Корини“, i na njegovu zapovjed, „гρηγοριѣмъ презвитеромъ, инихомъ“ preveden ljetopis antiohijskoga Ivana malale. Taj je prievod do nas došao u zborniku ruskoga roda po rukopisu iz XV vieka, a glasi: *изложение Иоанна, бывшаго отъ антиохійскаго великаго града Сирия, илима (малала)*. Ovaj je prievod bio poznat ruskim ljetopiscem u XII vieku; a znamenit je i s toga, što nam daje podpuniji text chronografa Malalina, nego li grčki izvornik, kako se sačuvao u rukopisih do sada poznatih,¹

¹ Müller: *Fragmenta historicorum graecorum*. Ed. Didot. IV 538—622.

jer neima u njih ni početka ni kraja. Pa upravo početak slov. prijevoda izpravlja dosadanje mnijenje o pišćevoj dobi, dočim se odanle vidi,¹ da je Ivan samostalno, kano suvremenik, izvodio poviest carevanja Zenona (474—491) i njegovih nasljednika Anastasije (491—518), Justina (518—27) i Justiniana; pa da je on u to vrijeme t. j. u drugoj polovici V i početkom VI vjeka živio, dokle mu, carevanjem naime Justiniana, i ljetopis dosiže. Od starijih chronografa i historika Ivan je za svoj ljetopis bio upotriebio, kano što on sam tvrdi u početku slov. prijevoda, djela Eusebia Panfilova, Eusthatia, za tiem nestorijskoga chronografa Epifana, Ivana antiochijskoga itd.; on se je za prva dva vjeka poslužio takodjer chronografi Klementa aleksandrinca, Theophila antiochijskoga i Timothea; pa je pojedine crte izvadio takodjer iz pisaca nam sada posvema nepoznatih.

Tako je car Simeon, i ruka mu presv. Grigorij, obdario bugarski narod, negdje na izmaku IX vjeka, prevodom jednoga znamenitijih starijih chronografa bizantinskih.

Od drugih do X vjeka bizantinskih ljetopisa imade još u slov. prevodu patr. Nikifora *χρονόγραφος σύντομος, летопись въ кратце* s nastavkom do 829 god. Prievod nam se sačuvao u rukopisu XIII stoljeća: a dade se iz njega nagovieštati, da je učinjen u prvoj dobi slov. književnosti, možebit suvremeno s prievodom Ivana malale ili nješto kašnje. Nije nevjerovatno, da se je u isto doba ćutila potreba, kako bi se ljetopis Ivanov, koj dosiže u VI stoljeće, popunio drugim ljetopisom, koj crta svjetske zgode skoro do vremena Simeunova oca Borisa, dakle do vremena, koje je živjelo u ustima naroda bugarskoga; a takovu je pomoć davao Nikiforov ljetopis. U slov. prievodu imade imenik pod naslovom: „цари царствуюци въ константине градѣ, православни же и сретници.“

Kako se jednom započelo kod južnih Slovena prevoditi byzantske ljetopise, tako se je taj posao i nastavio. Izbor je ograničen na uglednije kod samih Grka. Tako je preveden u dubokoj давнини, svakako prije XII vjeka, ljetopis monaha Georgija griešnika (*ἀμαρτωλός*), koj je živio još u IX vijeku, a sastavio

¹ A. Popov: Obzor chronograf I, 5: „Зъло добро . . . сказати и мнѣ по истиннѣ слѣдующаа си въ ѹмѣсти и лѣта царѣ, вѣсѣдѣша въ ѹмѣи мон, глаголю ѹбо одѣ царства зинона и по томѣ царствовавшихъ. Лѣпо же си, иже бѹдѹтъ по мнѣ синсати, же по семѣ благодати дѣлаи сказаша ѹбо прежде писавшен мнрское бытии сице сѹщѣе.“

ljetopis do god. 842, koj bude umah produžen do 934, onda od 941 do 948. Slov. prievod: „*вѣременникъ въпростѣ* (*χρονικὸν σύντομον*) . . *сложенъ георгиемъ грешникомъ монахомъ*“ sačuvao se s nastavkom do god. 948 u rukopisih bugarskoga i srbskoga roda XIII i XIV vieka. Slov. prievod učinjen je svakako poslije nastavka grčkoga izvornika, kojega je pisac imao živjeti malo poslije carevanja Romana II († 963.) Prievod je indi ili iz konca X ili iz XI stoljeća.

Imade još dva prievoda dvaju byzant. ljetopisaca u srednjo-bugarskom jeziku: „*Симеона метафраста и логофета . . . летописникъ*.“ koj se sačuvao u rukopisu pisanom od popa Manojla u Sučavi (u Moldavskoj) u samostanu uveđenja bogorodice; za tim „*примѣдраго манастиа и летописца събраише лето*“, koj se sačuvao u dvih rukopisih XIV stoljeća, naime god. 1345 i između 1356—1365 god.¹ Prvi chronograf, Simeon ὁ λογοθέτης ὁ καὶ μεταφραστής, živio je početkom X vieka; njegov je ljetopis, koj dopire do 912 god. njetko nastavio do 962 godine. Drugi chronograf, Konstantin Manasses, živio je u vrijeme cara Manojla Komnena (1143—80), a ljetopis mu ide do 1080 t. j. do cara Nikifora Vataniote; te se u njekih rukopisih nastavlja do 1204 god.

Imade napokon slov. prievod, srbskoga roda od god. 1344, byz. chronografa Ivana Zonare, pisca XII vieka, koj zaključuje svoj ljetopis s carevanjem Alexia Komnena ili s god. 1111. Ovaj se chronograf nastavlja u njekih rukopisih do 1204 god.

Ovo su nam za sada poznati prievodi slovenski chronografa byzantinskih. Prievodom je domovina Bugarska, posljednjemu bila bi Srbija; prevedeni su pako tečajem X—XIV stoljeća, u dobi narodne i državne samostalnosti obiju jugoslovenskih naroda. — Odavle iz juga, iz sveje kolievke, prešli su ovi prievodi u Rusiju, gdje su se sačuvali u različitim priepisih, to čisti to s primjesom ruskoga govora.

Ovim je prievodi dobio slovjeni narod u ruke knjige, iz kojih je naučio poznavati sve znamenitije dogodjaje ljudskoga roda od njegova postanka pak sve do XII stoljeća. Ali on je naučio poznavati razvitak čovječanstva onako, kako ga shvaćahu Grei u Bizanciju: sa gledišta naime iztočnoga pravoslavlja i narodno grčkoga cesarizma. Osim toga nije mogao slovenski narod iz ovih prievoda ništa iz svoje prošlosti naučiti; jer su bizantinski chronografi samo

¹ Sr. moju ocjenu starijih izvora za hrv. i srb. poviest. Književnik II, 134—36.

iz nevolje zabilježili gdjekoju crticu iz prošlosti slovenskih naroda, koje su Grci smatrali za svoje to učenike to podanike.

Ovaj veliki nedostatak byz. chronografa primjetili su već gdjekoji prevodioci, pak su nastojali popraviti ga ovako ili onako. Bugarski prevodilac Manasses-ova chronografa umetnuo je k dotičnim godinam znamenitije događaje iz bugarske poviesti, koji počimaju s doseljjenjem Slovjena u dolnje Podunavlje za cara Anastasia (491—518) a završuju s pokorenjem Bugarske (1018) pod Vasilijem II.

Čim se više književan i državan život u slovenskom narodu razvijao: tim se jače imalo opaziti, da njegovim potrebam neza-dovoljuju jedini prievodi, bud uz kratke umetke, byz. chronografa. I zbilja našla se ruka, koja je, upotriebivši one prievode, sastavila ljetopis iz byzantinskih chronografa dodavši jim crte iz povjesti slov. naroda.

Imade u rukopisih „*АКТОНИСЦЪ СЛАВНСКИИ И РУССКИИ*“, koj nam predstavlja takovu kompilaciju. A. Popov navodi pet u ruskih se knjižnicah nalazećih rukopisa ljetopisa, nazvanoga „clinskim“ a pripadaju XVI stoljeću; ali iz rukopisa moskovske sinodalne biblioteke (br. 280) dade se razabrati, da je on prepisan iz drugoga pisanoga u XV vjeku. Sravnivši „ljetopis“ u ovih rukopisih, on nam se ukazuje u dvih redakcijah, od kojih rečeni sinodalni i pogodinski u petrogradskoj c. biblioteci (br. 1437) rukopisi predstavljaju nam staru, prvu; kirilo-bielozerski pako, sada u petrogr. duhovnoj akademiji (br. 1), i drugi moskovsko-sinodalni (br. 86) i biblioteke gr. Tolstoga (br. 319) rukopisi predstavljaju drugu, mlađu i znatno promienjenu redakciju „elinskoga ljetopisa.“ Ali rukopisi jedne redakcije nisu jednako podpuni; jer se ljetopis po svojoj sadržini dieli u česti, od kojih su pojedine kod prepisivanja izpuštene. S toga se ima ljetopis jedne redakcije popuniti iz njezinih rukopisa.

O bsegom se ljetopis u rukopisih obiju redakcija u tom razlikuje, što se u prvoj završuje s carem Romanom II ili 963 god. u drugoj pako osvojenjem Carigrada kroz Latine, jer što sledi, pregled naime nikejskih careva grčkih do Mihajla Paleologa (1260), s poviešću „*о казаніи и о житіи его*“, može se za pripis smatrati. Ljetopis je u obih redakcijah, dokle idu uzporedice, sastavljen glavno po chronografih Ivana ant. malale i Georgija hamartola, kano što je sam kompilator na čelu svojega djela po rukopisih

prve redakcije očitovao.¹ Prvi se chronograf upotrebljuje skoro do kraja, naime do cara Justiniana; poslije XVIII slova, računajući po grčkom izvorniku, u kojem se pripovijeda „*ΠΛΕΙΣΤΗΣ ΕΣΤΙΝ ΑΝΤΙΦΩΝΗΣ*“, „*СКОМУ СЯ СЛАННЫСКИН ГРАНОГРАФЪ*“ t. j. chronograf Ivanov, kojega slov. kompilator zove „*АКТОНИСЦЪ СЛАННЫСКИНЪ*“, i od kojega zadobi ime slov. kompilacija. U cijeloj ovoj prvoj česti imade samo nešto odlomaka iz sv. pisma i apokrifâ: iz pentateucha o potopu, za tim o žudinskoj poviesti poslije Roboama po III (gl. 2 i sljed.) i IV knjizi carstva; ostalo je iz Ivanova chronografa. Od Justiniana do Romana zamjenjuje chronograf Georgija hamartola i njegova nastavljača, kojega su se pojedini odlomci mjestimice uvukli uz Ivana malalu i u stariju dobu, osobito ondje gdje se oba sudaraju.

Elinski ljetopis u rukopisih druge redakcije razlikuje se sadržinom od starijega glavno u tom, što su mythologički odlomci chronografa malalina izpušteni i pridržani samo historijski, a mjesto toga prvi diel izpunjen historijskim odlomci biblijskim staroga zavjeta; tim je u drugu redakciju unišlo mnogo više biblije. Gdje ljetopisi obiju redakcija svršuju s IV knjigom carstva, te prelaze na asirsku poviest pod Nebukadnezarom: ondje se opet sastaju u odlomku Georgija hamartola i Ivana ant. malale. Poslije slova 8 (po grč. izvorniku 7) posljednjega chronografa umetnuta je u ljetopis jedne i druge redakcije poviest o makedonskom caru Alexandru, ali različitim redom i obsegom. Ova je poviest crpljena iz poznatoga Pseudo-Kallisthena; ali odlomci ne sliede u prvoj redakciji redom glava u grčkom izvorniku, jer se ovako redaju: počima knj. III, gl. 7—10, onda sliede knj. III, gl. 2, pak opet knj. III, gl. 12—16, za tim jedva knj. I, gl. 4—46, knj. II počima s gl. 6, napokon knj. III, gl. 1, 17 i 35. Naprotiv u drugoj redakciji idu ove knjige i glave iz Pseudo-Kallisthena redom, te poviest počima s naslovom: „*ЖИТИЕ И ЖИЗНЬ И ДѢЛАНІЕ И ВСЯ БРАТЬ НА ОЛЕКСАНДРА ЦАРЯ МАКИДОНСКАГО*“, a razdieljena je u glave, u kojih se pripovijedaju redom zgone onoga velikoga vojvode, i to podpunije nego su u ljetopisu prve redakcije, jer ondje imade kanac gl. 4 i gl. 5, 6, 7 knj. I po grčkom tekstu Pseudo-Kallisthena, kojih u ljetopisu starijem neima. Žitie Aleksandra prevedeno je do duše iz grčkoga

¹ A. Попов op. cit. I, 3: „*СЯ КНИГЫ СПИСАНЫ НЕ ИЗЪ ЕДИНѢХЪ КНИГЪ, НО ОТЬ РАЗЛИЧЕНЪХЪ ИСТИННЫХЪ . . . И ОТЬ ПРОРОЧЕСТВА ГЕОРГІЕВА . . . И ЕЩЕ ЖЕ ОТЬ ИВАНОВА ГРАНОГРАФА АΝΤΙΦΩΝΗΣΚΑ.*“

izvornika u Pseudo-Kallisthenu; ali prievod nije svagdje, kano što na pr. knj. I, gl. 8—30, suglasan s grčkim sada poznatim nam izvornikom; i to je čudnovato, što je u sredinu gl. 30, knj. I umetnut odlomak iz chronografa Georgija hamartola. Oдавle bi se moglo nagovieštati, da sastavljalatj elinskoga ljetopisa nije sam unesao Aleksandride u svoju kompilaciju, već da ju našao sdruženu s chronografom Ivana ant. Malale; kano što se je zbilja našla u jednom rukopisu toga ljetopisca iz XV veka. U drugoj je redakciji Aleksandrida već pomladjena, sustavno uredjena i razdieljena. U ostalom o slov. prievodu ovoga u srednjem veku obljubljenoga romana progovorit će na drugom mjestu jedan naših drugova; ovdje se u toliko samo spomenulo, koliko bijaše potrebno za dokaz o razlici obiju redakcija elinskoga ljetopisa.

Poslije Alexandride nastavlja se u ljetopisu starije redakcije chronograf Ivana ant. malale od VIII do XVIII slova, samo kod carevanja Caligule dodaje mu se odlomak istovjetni iz chronografa Georgija hamartola; a iz ovoga je takodjer uzeto, što se navodi o Valentinianu, Gracianu, Teodosiju i Arcadiju. U ljetopisu druge recensije rabljen je isti izvor za dobu od cara Konstantina; prije toga navode se odlomci iz drugih izvora; tako poslije Alexandride sliedi odlomak: „*НАЧАЛО ЦАРСТВА ЦАРАПРАДА*“ iz slova Metodija patarskoga o carstvu pogana posljednjih vremena; carevanju Augusta dodano žitie bogorodice iz slova Epifanija kiparskoga; carevanju Tita odlomak o osvojenju Jerusolima, po svoj prilici izradjen samostalno po djelu Josipa Flavia „*de bello iudaico*.“

Ljetopisu obiju redakcija služi za dobu od Justiniana do Romana II glavno chronograf Georgija hamartola i njegova nastavljača. Imade među tim ljetopis druge redakcije u tom djelu nekih do-dataka, kano što za carevanja Konstantina i majke mu Irene (780—790): „*ПОКРЕСТЬ ВЪ БРАТЦЕ О ЛАТЫНЦЕХЪ, КОГДА ОДЪЛЪУУШЕ СЯ ОТЬ ГРЕНЪ*“, izvadjena po svoj prilici iz polemičkih proti zapadnoj crkvi spisa.

Dovle ide ljetopis obiju redakcija dobom uzporedice. Što u ljetopisu druge redakcije dalje sliedi o carevih od Nikefora Foke (963—69) do Aleksija duke Murzufa (1204): tomu je za izvor naznačen „*ЛЕТОПИСЪ ВЪСКОРА*“ patr. Nikifora; ali pošto pravi mu chronograf dopire, kako vidismo, samo u IX viek: to se ima pod njim razumjevati ili njegov nastavak ili drugi chronograf, n. pr. Ivana Zonare, koj s nastavkom dopire upravo do god. 1204.

Ovo budi dosta, da se uzmognemo uputiti, kako je elinski ljetopis složen iz byzantinskih chronografa, i to s malom iznimkom iz onih, koji su davna, kako vidismo, prevedeni bili u slov. jezik. Odlomci, koji su iz onih chronografa unišli u elinski ljetopis, nisu neposredno prevedeni već su iz postojavših tada prijevoda uneseni. Tako nose odlomci iz chronografa Ivana ant. malale i Georgija hamartola, prem su rukopisi elinskoga ljetopisa kasnije dobe, jasne znakove bugarkoga prijevoda.¹ Ovaj nas biljeg ujedno upućuje na domovinu i postanak elinskoga ljetopisa. Dodajmo tomu, da je jedini umetak, koj se u ovom ljetopisu starije recenzije nalazi, crpljen iz povjesti bugarskoga naroda, imenik² naime bugarskih vladalaca: onda nemožemo o tom sumnjati, da je elinski ljetopis u Bugarskoj sastavljen iz navedenih chronografa, koji su ondje bili od prije u prijevodu poznati. Kažemo sastavljen, jer u byzantinskoj chronografiji neima chronografa, koj je svojom sadržinom i svojim oblikom jednak elinskomu ljetopisu. Neizvjestan dakle bugarski kompilator stavi svomu trudu za osnov stari prievod Ivana ant. malale s umetci iz drugih izvornika i s pripisom o starih bugarskih knezovih, u tekst mu unese podpunu Aleksandridu Pseudo-Kallisthena i biblijske knjige po starom slovenskom prijevodu; a za nastavak malale upotriebi chronograf Georgija hamartola s njegovim produženjem, takodjer u bugarskom prijevodu.

Tiem bismo imali stari bugarski ljetopis elinski u rukopisih prve starije redakcije. On je, kano što i bugarski prevodi byz. chronografa, dosta rano došao u Rusiju, gdje je prepisivanjem i prilagodjivanjem domaćemu govoru i pisanju napokon dobio onaj oblik, u kojem nam se prikazuje u rukopisu moskovske sinodalne biblioteke pod br. 280 i pogodinskom petrogradske pod br. 1437. Ali ovaj je ljetopis stigla u Rusiji još ona promjena, koja nam se prikazuje u ljetopisu druge, mladje recenzije; što se i tiem potvrđuje, jer su u nj unišli pojedini odlomci iz ruskih ljetopisa, tako: pripovjest o prvoj provali Rusa na Carigrad, gdje su u dotični odlomak iz chronografa Georgija hamartola unesena imena

¹ Sr. ibid. p. 21: **връгъ соушнѣжъ**, p. 22: **иатѣху себѣ два коахка анниѣ**, p. 25: **пѣждаше**, p. 39: **кнезѣнѣ**, p. 51: **кѣ костѣмъ, оу ногѣ его**, p. 52: **иатѣжѣ вѣстаншѣ**, p. 60: **и поа женоу грѣкниѣ**, p. 68: **ше-стѣю помагашѣ тысящѣ** itd.

² Neposredno poslije IV knjige carstva.

ruskih knezova Askolda i Dira; na dalje pohod kneza Olega na Carigrad po Nestorovu ljetopisu; za tiem pohod kneza Igora na Carigrad, gdje je pripoviest rečenoga byzantinskoga s onom ruskoga ljetopisca slivena; napokon odlomak „о взятѣ константиноу града отъ арагъ (фругъ)“ takodjer iz ruskih ljetopisa. — Prema tomu je neizvjestan ruski pisac podvrgao, negdje u XVI vieku, elinski ljetopis, došavši onamo iz Bugarske, novoj redakciji; znamenito ga u obliku promienio i u nj unesao nekoliko odlomaka iz ruskih ljetopisa.

Toliko o obsegu, sadržini i domovini ljetopisa, komu je chronograf Ivana ant. malale prvobitno osnovom, i od kojega on nosi ime „elinski.“

Slovjenska chronografia nije se medju tim obustavila kod prevoda i kompilacije iz byzantinskih chronografa. Eliński ljetopis crpio je svu gradju iz inostrane knjige, koja je veoma oskudna bila u povjesti slovjenskoga plemena. Kako se ova oskudica s vremenom ćutila, kako li se nastojalo pomoći, pokazalo se u drugoj redakciji elinskoga ljetopisa tiem, što je više odlomaka iz domaćih izvora u nj uneseno. Ovim se putem dalje pošlo, te je tako nastala nova, potpunija razširena kompilacija slovjenskih ljetopisa s većim još obzirom na slovjensku poviest.

Ovamo spada kompilacija, koja u rukopisih obično nosi ime „грамографъ сже есте летописецъ.“ A. Popov navodi 11 takovih rukopisa iz XVI vieka a poznade jih 21, što no se nalaze u ruskih,¹ imenito u petrogradskih i moskovskih knjižnicah. Podpuni spisi ovih chronografa nose ova dva obćenita obilježja: a) diele se u 208 glava; i b) imadu u početku predgovor i tri uvodna odlomka, poslje kojih sliedi zaglavje: „призгоу сирѣхъ събраше отъ многихъ летописецъ: отъ бытии о створеніи мѣра, и отъ проуихъ книгъ мѡисеовыхъ, и отъ исхъ на кина, и отъ сѹденіи іудеискихъ, и отъ устырехъ царствъ и отъ асирискихъ царей, славнѣ же и благоуспѣвшихъ и отъ рѹсскихъ летописецъ и сербскихъ и болгарскихъ.“ Onda sliedi na glave razdieljena poviest od početka svieta do osvojenja Carigrada god. 1453.

Ovaj je chronograf sastavljen: a) iz odlomaka izvadjenih iz byz. chronografa Joana ant. malale, patr. Nikifora, Georgija hamartola, Konstantina Manassa i Joana Zonare, b) iz umetaka odnosećih se

¹ Op. cit. I, 95—99.

na bugarsku, srbsku i rusku poviest, kojih neima u byz. chronografa. Ovi izvori stoje medju sobom u tom razmjerju, da do gl. 187 t. j. do smrti cara Nikefora Votaniote, gdje svršuje chronika Manassova, daleko prevladjuju byz. chronografi; od gl. 188 pako do kraja, ili po vremenu od god. 1081 do 1453, naprotiv odlomci iz slov. ljetopisa.

Pošto su byzantinski izvori, koji su u taj slov. chronograf unišili, dovoljno iz ovoga nacrtu poznati, obraćam se radje k umetkom iz slov. poviesti i njihovim izvorom.

Jedan je samo odlomak, koj se odnosi na sveobću tako rekav poviest slovjenškoga plemena; a taj je u gl. 171 „о прѣдѣженіи кнѣзѣ ѿтъ грьцѣскаго азѣка на сѣверѣнскѣхъ.“ Svi se ostali odlomci odnose na osebnu poviest naroda bugarskoga, srbskoga i ruskoga; a uvršćeni su uz dotične odlomke, spadajuće u isto vrijeme, crpljene iz byz. chronografa, të odnoseće se na poviest iztočne rimske carevine. Ova poviest i zauzima u ljetopisu glavno mjesto, te se okô nje kreće slovjenška; pà i ova prestaje ondje gdje nestaje one carevine, propašću naime starodavnoga Byzancija.

Bugarska poviest počima u gl. 147 ljetopisa s dolazkom bugarskoga naroda u staru Meziju te zaključuje u gl. 198 s vladanjem bugarskoga cara Mihalja Strašimira († 1330). U drugih se glavah navode erte o pokrštenju bugarskoga naroda (gl. 167): za tiem o njegovih zgodah pod vladaoci: Simeonom (173. 4) i njegovimi sinovi Borisom i Romanom (175. 7), za tiem pod Samuelom (177), na dalje o propasti neodvisle bugarske države za Romana II (191), onda o njezinu uskrsnuću i učvršćenju za Kalo-Joana i Joana Asëna (191, 193). Prilog k crkvenoj poviesti bugarskoj, imenito o Bogomilih imade u gl. 189, u kojoj se navodi život glasovitoga biskupa moglenskoga sv. Ilariona. — Ovi su odlomci crpljeni glavno iz onih dodataka bugarskoga prevoditelja chronografa Konstantina Manassesa, i to sve dotle, dok onaj prievod dopire, naime do prve propasti bugarske države, poslije smrti cara Samuila. O znamenitom po bugirski narod dogadjaju, u gl. 167, naime o njegovu pokrštenju, imade tri odlomka iz različitih izvora: iz ljetopisâ naime Georgija hamartola i Joana Zonare, i iz tako zvane povjesti „о лѣтѣхъ“, koja se čita u ruskim zbornicah naperenih proti zapadnoj katoličkoj crkvi (u moskov. sinod. bibl. br. 561 iz XVI stoljeća.) Pokle je glavni izvor, prevod naime Konstantina Manassesa, ljetopiscu bio presahnuo, poslužio se on drugim izvori, koje je u slov.

knjizi našao: za vladanje Joana Asena i Mihajla upotriebio je nikonovski ljetopis ruski, za njeke vojne podhvate Kalo-Joana i o vojvodi Strezu srbski životopis sv. Save od Domentijana; napokon za onaj odlomak iz crkvene poviesti XI vieka životopis sv. Ilariona, sastavljen bugarskim patrijarom Evtimijem, sada nam poznat iz Daničićeva izdanja u „Starinah“ I, 66—85.

Srbska poviest počina u gl. 191 s odlomkom „о сръбскихъ деспотехъ“, komu je početak: „ДОСТОИТЕ ЖЕ РЪЦИ И СРЪБСКИХЪ ДЕСПОТЪ ВЛАСТЪ“, a uvršćen je uz pripovjest o caru Aleksiji Skimninu. Odlomak govori o srbskom županu Stjepanu Nemanji, koj je vladao za carevanja Aleksijeva. U drugoj glavi, naime 194 navodi se „rodoslovje srbskih dеспot“, koje počina s djedom Stjepana Nemanje, Bielourošem, te navodi potomke Nemanjine i u vlasti nasljednike do Stjepana Uroša II, god. 1317. Drugo rodoslovje u ljetopisu tolstovskom (od. I, br. 172) traži Nemanji rod tja do cara Konstantina i kćeri mu Konstancije, a supruge Likinija. U sljedećih se za tim glavah pripovjeda o prvom arhiepiskopu srbskom sv. Savi (gl. 193—194) o vladacih Stjepanu Urošu II Milutinu (197), o caru Stjepanu Dušanu (197—198) i sinu mu caru Stjepanu Urošu (199), o kralju Vukašinu (201), te o despotih Lazaru (202), Stjepanu i Gjuri (204); napokon se pripovjeda, kako je car Murat opustošio Srbiju (206). U ovih se dakle glavah erta srbska poviest od Stjepana Nemanje do posljednjega vladaoца, koj je njeku samostalnost uživao. Kada je Srbija postala (1456) turskom pokrajinom, onda joj je i poviest prestala. Ovo se medju tim doba podudara propašću Carigrada, a dotle samo dopire naš ljetopis. — Odlomci, koji su u naš chronograf unišli, crpljeni su glavno iz rodoslovja i žitija srbske vladalačke obitelji, sastavljenih još u doba srbske narodne samostalnosti. Podpunija rodoslovja, kako rekosmo, počimaju s Likinijem, kojega ona i žitia smatraju načelnikom Nemanjića. Ovo je mnijenje poteklo iz kriva prievoda dotičnoga mjesta u ljetopisu Ivana Zonare, po kojem bijaše Likinij rodомъ ѡзъ Δαζωνъ, što je srbski prevodilac preveo: „ликиние же бѣ родомъ сръбинъ;“ a srbski su ro oslovci navezali na ovaj prievod, tѣ Bieloga Uroša, Tjehomila i Nemanju doveli u rod sa Likinijem „Srbinom“ Zonareva prevodioca. Ovo se mnijenje medju srbske pisce tako ukorjeni, kano što medju ruske u XVI i XVII vieku o rodstvu moskovskih careva s rimskim Augustom. — Rodoslovja u chronografu uzeta su iz jednoga izvora, žitia naime despota Stjepana Lazarevića, u kojem

se rod Nemanjića s Likinijem ovako skapčea: „**сєи же ликинїе баше домати́нскїи господи́нїи, родо́мїи срѣ́бниїи, и роди́и о́тїи константи́а сина бєла-оу́роша, бєлоу́роши же роди́и тєхо́мнїа, тєхо́мнїа же роди́и немани́а.**“ Njeki su ljetopisci ovo rodoslovje naprosto prihvatili; drugi opaziše u njem chronologički nesmisao, te nastojaše onu pukotinu izmedju Likinija i Bjelo-Uroša izpuniti ovom primjetbom: „**ликинїи . . . роди́и о́тїи константи́и сина, о́тїи негѣ же нѣ ко́лєномъ нїхъ мнози́и изы́доша дїже и до бєлоу́роша, нїже роди́и тєхо́мнїа . . .**“ (chronograf po tolstov. rukop. od. I, br. 172.) — Žitja, kojimi se ljetopisac poslužio za dobu od Stjepana Nemanje pa do posljednjega vladaoца ovoga roda, poznata su od druguda; jesu naime: žitie sv. Save sastavljeno chilendarskim jeromonahom Domentijanom, kojega je česti ljetopisac nastojao poredati po vremenu, a iz onoga odlomka, u kojem se sadržaje podatak za bugarsku poviest, sastavio poseban odiel: „**о болгарскомъ царстѣи**“ (gl. 197). Na dalje žitie Stjepana dečanskoga spisano igumanom Grigorijem Camblakom, iz kojega su mnoga mjesta unišla u ljetopis skoro doslovno. Slavnomu vladanju cara Stjepana ustupljen je malen prostor u chronografu; a priobćen poseban neizviestuoga izvora odlomak „**о смрти́и стєфано́кѣ,**“ u koj su unišle dvie epizode o jednom vojvodi i jednom knezu. O Vukašinu i bratu mu Uglješiću izpisao je ljetopisac doslovno poznato mjesto u predgovoru sv. gorskoga inoka Izaije u njegov prievod djela sv. Dionizije areopagite, koj je on učinio potaknućem Teodosija metropolite srbskoga. Sljedeće događaje za kneza Lazara i sina mu Stjepana izvali ljetopisac iz žitja toga despote, koje bje napisano (1431 god.) na zapovjed srbskoga metropolite kir Nikona, i to bez sumnje Konstantinom filosofom. Iz ovoga dugačkoga žitja, koje osim uvoda podieljenoga u 11 odjela imade 92 glave, uzeo je ljetopisac viesti počem od 12 glave: pomenuto naime rodoslovje, za kojim sledi pripoviest o caru Lazaru, kosovskoj bitci i despoti Stjepanu. Ovo djelo Konstantina filosofa, u kojem se opisuje sudbina Srbije u XIV i XV stoljeću i njezini odnošaji naprama Turčinu, Grčkoj, Vlaškoj i Ugarskoj, tiem je za poviest znamenitije, što polazi od suvremenika i mnogim događajem očevica, pak je i starije od diela byz. pisaca Ivana Duke, Georgija Frantze i Laonika Chalkokondile, koji su one događaje opisali poslije padnuća Carigrada, dočim jih je Konstantin opisao prieko 20 godina prije. S toga je slovjenska historiografija zahvalna A. Popovu, što nam

je priobćio taj domaći izvor historijski. ¹ Izvor posljednjemu odlomku u chronografa (gl. 206) iz povjesti srbske: „царство срѣбское и о злѣпачини его“, nije nam sada poznat; ali sadržina toga odlomka svjedoči, da je onu pripovjest napisalo srbsko pero još za despota Gjorgja Brankovića, i da je pisac živio u Biogradu prije nego li je taj knez prešao u Ugarsku.

Ruska je poviest u chronografu crtana od Rurikove dobe (gl. 168) i prvom sukobu ruskoga naroda s Carigradom (167) do smrti kneza Dimitrije Jurjevića Šemjaka u Novgorodu, ili do 1453 god. t. j. padnuća Carigrada. Kao uvod u rusku poviest ljetopisac je u prvom članku glav. 167 pretpostavio odlomak „о словенскомъ азѣцѣ и о рускомъ“, u kojem se razpravlja u kratko o razseljenju slovenskoga plemena i ob narodopisnih odnošajih ruske zemlje. Ovaj odjel ljetopisa sastavljen je s malenom iznimkom, u koju ide prvi članak gl. 169 „о князи рускѣ“, crpljen iz srbskoga prievoda Ivana Zonare, po domaćih izvorih ruskih, imenito ljetopisih Nestora i drugih mu nastavljača. ¹

Toliko o sastavinah našega ljetopisa. Nastaje pitanje: gdje je i kada sastavljen? Uzmemo li ljetopis u onom obliku, u kojem nam ga predstavljaju pomenuti rukopisi nalazeći se u ruskih knjižnicah, onda nemože biti sumnje, da je sastavljen u Rusiji. Doba, kad bijaše sastavljen, razabire se iz 161 gl. gdje se o vremenu, u kojem Theodor studita življaše, ovo piše: ² „Фѳеодоръ стоудитѣ былѣ по седмѣмъ сокоу за седмѣ сотѣ лѣтъ безъ двадцѣтихъ до скончаніа седмѣхъ тысящѣхъ, а до снѣхъ времени за седмѣ сотѣ лѣтъ какѣ былѣ Фѳеодоръ стоудитѣ . . . къ томѣ же нишѣтъ никонѣ къ последнемѣ слоуе . . . а какѣ никонѣ былѣ до скончаніа седмѣхъ тысящѣхъ за ѳѣтырѣста лѣтъ а двадцѣтъ а до сего времени мало болши.“ Odavle možemo kompilaciju ovoga ljetopisa svesti na god. 1512; čim se podudaraju takodjer neki spisi njegovi u rukopisih one dobe, na kojih je jednom zabilježena god. 1536, kada ga inoh Vasian Drakula izpisa zapoviedju starca Dositea. ³

Ovdje se ipak nesmijemo zaustaviti, jer nam se namita pitanje: je da li je bezimeni ruski književnik, koji je god. 1512 dao chro-

¹ Izdade ga podpuno: Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей внесенныхъ въ хронографы русской редакціи. Москва 1869, стр. 92—130. Iz rukopisa druge polovine XV vjeka u bibl. troice Sergieje lavre br. 686.

² A. Popov; Obzor. I, 162.

³ Ibid. p. 97. Taj je rukopis u bibl. gr. Tolstoga od. I, br. 296.

nografa onaj oblik, koj nam se prikazuje u ruskim rukopisih, preveo ga iz grčkoga jezika i popunio odlomci iz slovenske povjesti; sam li ga on složio, ili u ruci imao gotov jugoslovenski chronograf, kojega je on samo prilagodio svojim ruskim čitateljem t. j. ponovio mu jezik i unesao odlomke iz ruskih ljetopisa?

Iz navedenih se sastavina chronografa ruske redakcije lasno razabire, da je on složen iz različitih izvora pripadajućih književnostim byzantinskoj, bugarskoj, srbskoj i ruskoj. Ako se odlomci navedeni u ljetopisu iz byz. chronografa sravnaju sa slov. prevodi ovih chronografa: onda nam biva jasno, da su oni odlomci izvadjeni iz ovih prevoda, a da jih nije onaj neizvjestni ruski književnik iz izvornika preveo. U ljetopisu se na dalje nalazi iz byz. chronografa samo to, što se moglo naći u prievodih, drugim riečmi: u ljetopisu neima ni jednoga odlomka odnosećega se na obću poviest kojega nebi bilo u slov. prievodih byz. pisaca. Ovo se potvrđuje i tiem, što obširniji izvadei iz byz. povjestnikâ prestaju ondje, gdje su ljetopisca ostavili slovenski prievodi, poimence s okončanjem Manassova chronografa (1081 god.); poslije toga navode se iz byz. povjesti gotovo sama imena careva, kano što jih imade slov. kronologički popis: „царю царствующиу къ константине граду;“ jer ljetopisac nije poznavao kasnijih byz. chronografa, pošto jih nije bilo u slov. prievodu. Kako je ljetopisac upotrebio samo slov. prievode, očevidno se ukazuje u odlomeih iz chronografa Konstantina Manassa i Ivana Zonara: iz prvoga su naime navedeni i oni dodateci za bugarsku poviest, kojih neima u grčkom izvorniku; navedena je poviest o Troji, koja se nalazi u dva rukopisa slov. prevoda iz XIV i XVII vieka a neima je u izvorniku; iz drugoga su pako navedeni odlomci samo do god. 1025, i neima ni jednoga izmedju 1028—1118, dokle dopire matica, jer srbski prievod završuje smrću cara Konstantina god. 1028.

Sve nam ovo svjedoči, da naš chronograf nije preveden iz kakova grčkoga chronografa nego da je sastavljen nekim književnikom slovenskim iz slovenskih historijskih spomenika, koji su mu pri ruci bili.

Ako se obazremo na to, da su glavni privodni historijski izvori, uneseni u chronograf, jugoslovenskoga porietla, i da chronografi Manassa i Zonare, koliko se znade, nisu bili prepisivani u Rusiji a niti poznati ruskim ljetopiscem: tada će se u nas probuditi sumnja, nije li naš chronograf bio prvobitno sastavljen na

jugu; odavle pako u Rusiju prenesen i ondje preradjen. Ova će nam se sumnja dotjerati do izvjestnosti, ako pobliže proučimo odlomke iz jugoslov. povjesti u chronografu; oni su naimo izvadjeni iz različitih izvora i poredani tolikom vještinom, da očituju u piscu veliko poznavanje jugoslovenske književnosti i povjesti. Uzinimo na dalje u račun i to, da je chronograf bio poznat takodjer na slovjenском jugu. Imade naimo jedan spis nepodpunoga s Aleksandridom počimajućega ljetopisa (Tolst. od. I, br. 172) koj je pisan u Rusiji u drugoj polovici XVI vieka; ali se nemože smatrati za protograf do sada opisanoga chronografa; jer nije razdieljen na glave, jer odlomci iz ruske poviesti zauzimaju u njem podredjeno mjesto; i jer na mjesto posljeduje glave o osvojenju Carigrada uvršćena je sasma izvorna pripovjest, bez svake alusije na Rusiju, a u pisnu sačuvaše se gdješto jusi. ¹ S toga neće biti možebit odviše smiona misao, da se je u tom spisu, nerazdieljenom još na glave, jasnije nego li u svih ostalih sačuvaio provobitni jugoslovenski chronograf, komu je, sudeć po navedenih u pismu osebinah, kolievkom Bugarska. I srbski ljetopis izdan A. Vukomanovićem, ² noseći nadpis: „**ПОВѢСТЬ ОТЪ БИТІА И ОТЪ ЦЕСАРЕВИХЪ КАСЕХЪ РОДОВЪ.**“ nije drugo van izvadak, pregled više opisanoga chronografa s kasnijim srbskim nastavkom do 1517 god. U tom ljetopisu jezik je spomenika srbskoga roda, a neima u njem odlomaka iz ruskih spomenika. Istina je, da je i u njem onaj podatak odnoseći se na god. 1512, pa da i ruska glosa: „**АДНИИ ТАЛАННАТЪ ДРЖИТЪ 500 РУБЛЕВЪ РУССКИХЪ**“ ukazuje na porietlo mu rusko. Ali ako se i ovaj spomenik stavi u savez s drugim ljetopisi srbskimi: to nam neće biti sumnjivo, da je chronograf bio i u Srbiji poznat.

Sastavimo li sve ove primjetbe u jednu kiticu, doći ćemo na ovaj zaključak: da je i ovaj chronograf, koj svršuje s osvojenjem Carigrada, prvobitno postao na slovjenском jugu, a odavle prenesen u Rusiju, gdje je god. 1512 neizvjestnim ruskim književnikom preradjen i odlomci iz ruske povjesti popunjen, i za ruske čitatelje priugotovljen. On se je u tom obnovljenom obliku sačuvaio u pomenutih rukopisih spadajućih na književne spomenike ruskoga roda. Takav se je chronograf bez bitnih promjena prepisivao u Rusiji prieko stotine godina. Ali u početku XVII stoljeća, imenito

¹ Прибѣи А. Поповъ: Изборникъ. Стр. 87—91: **прѣидѣтъ, пицѣа, крѣсотоа, покорѣа** itd.

² Glasnik društva srb. slovesnosti. X, 215—277.

god. 1617, preradjen je opet taj chronograf, dočim je medju ostalim dopunjen novimi, imenito zapadnimi izvori, koji su u Rusiju prodrli iz Poljske. Ova preinaka ruskoga chronografa od god. 1512, polažećega iz preradjena jugoslovenskoga izvornika, čini drugu redakciju njegovu, za kojom je poslije god. 1620, svakako za vladanja cara Mihajla Feodorovića (1613—45), slijedila i treća redakcija. Ali ove obje redakcije prelaze medje ovoj književnoj obznani odsječene, koja si preduzela nacrtati razvitak slovjsenske chronografije u srednjem vjeku, a osobitim obzirom na ujezin razvitak u jugoslovenskoj književnoj radnji.

Prema tomu koljevka je slovjsenskoj chronografiji jug slovenski, imenito Bugarska i Srbija t. j. zemlje balkanskoga poluotoka, koje su svojim položajem, te crkvenimi i državnimi svezami došle u tiesniji odnošaj s grčko-byzantinskim svijetom i njegovim duševnim pokretom. U hrvatskoj se domovini nije mogla udoniti ova struka književnosti u tom obliku, jer je naša zemlja rano došla u kolo-tečinu zapadne prosvjete, koje je nosioc bio latinski jezik. Prvenci su chronografije niknuli na bugarskom zemljištu, koje je prvo na jugu primilo sjeme grčke prosvjete a i prvo odjenulo ju odorom narodnom. Tudjer se najprvo započelo prevadjanjem, a nastavilo oponašanjem byzantinskih chronografa. Tiem su narodni književnici potaknuti dalje na kompilaciju ljetopisâ iz onih byz. chronografa, koje su jin narodni predšastnici jurve preveli bili. Ovim je putem postao elinski ljetopis prve redakcije. Ali ova kompilacija nije mogla za dugo zadovoljiti narodnim potrebam, osobito kako su si Bugari i Srbi stvorili ljepšu poviest; jer se pojavila želja, da se u knjizi, koja bilježi razvitak ljudskoga roda, ustupi mjesto i slavnijim djelom bugarskoga i srbskoga naroda. Ovako je postao chronograf prve redakcije dopirući do dobe, koja je, otvorivši na Bosforu vrata muhamedanskomu varvarstvu, svalila u grob prosvjetu južno-istočne Evrope. Tiem je i razvitak u slovjsenskoj chronografiji ovdje na jugu obustavljen. Ali jugoslovjenski ljetopisi nadjoše pristanište u srodnoj Rusiji, te su oni ovdje preradjeni i dopunjeni, kano što jih nalazimo u novih redakcijah.

Chronografi su onom dielu slovjsenskoga plemena, koj se u svojoj knjizi služio cirilskim pismom, služili u srednjem vjeku za priručnu sveobću poviest; pa jin se nemože s toga gledišta odreći veliko znamenovanje. Oni su, kano što nam dotični umetci potvrđuju, našli već posebnih književnih spomenika za bugarsku, srbsku i

rusku poviest, tako da se je uz one prievode i kompilacije razvijala i domaća samostalna chronografija obazirajuća se izključivo ili bar pretežno bilježenjem i opisivanjem narodne prošlosti. Budi dovoljno ovdje spomenuti za Rusiju ljetopis kijevskoga monaha Nestora, koji je početkom XII stoljeća sastavio svoje neumrlo djelo iz domaćih starijih spomenika, od kojih stariji mogu polaziti već iz konca X. veka, iz svjedočanstvâ starijih ljudi, iz svojih vlastitih bilježaka, a u ovu svoju radnju upleo odlomke iz chronografa Georgija hamartola i iz slova Metodija patarskoga. Budi na dalje dovoljno sjetiti na domaće srbske spomenike, koje sam naveo i kojim još pridružujem povjest srbskih vladalaca napisanu u XIV veku arhiepiskopom Danilom. Čudnovato, što nam bugarska knjiga, koja je započela prievode i chronografske kompilacije, neukazuje takovih samostalnih historijskih proizvoda. Dodatci Manassova prevoditelja upućuju nas među tim na to, da je i u Bugarskoj imalo biti domaćih ljetopisa; a u toj nas misli utvrđuje i dodatak elinskoga ljetopisca starije redakcije odmah poslije IV knjige carstva. U tom se dodatku¹ navodi imenik bugarskih knezova od najstarije dobe, kneza naime Avitohola, do Umora, dakle do 765 god. redom chronologičkim. Imenik navodi jedanaest bugarskih knezova; imena su prvoj petorici ova: „авитохолъ, принкъ, гостѡуиъ, коуъртъ и кезиъръ, а ова јим се додаје знаменита примјетба: „снѣ љ. кѣназъ дрѣжаше кѣлженне оуъ оуъ странау доунаа лѣтъ. .ѡ. н. .сѣ. (515) остриженѣмѣ главами,“ и по томъ приде из странау доунаа исперихъ кѣназъ тожде и доселъ.“ Onda se navode ovi knezovi: теркелъ, севкаръ, коринсонъ, телецъ и оуморъ. Imena knezova, koji su vladali prije nego bugarski narod predje Dunav i osvoji sadanju si domovinu, nisu nam iz byz. pisaca poznata do jedinoga Kurta, kojega spominje patr. Nikefor imenom *κουργατ-ος*, Theophanes imenom *κροβιτ-ος*, i koj je zbilja po njihovu svjedočanstvu vladao onkraj Dunava, te okô 634—41 god. stresao obarski jaram. Tiem bi poviest dobila četiri do sada joj nepoznata imena bugarskih vladalaca; godine pako, koje se njihovu vladanju pridodavaju u rukopisu, nesmiedu je smetati, jer nam njihova točnost nije ničim zajamčena. Zanimiva je primjetba ljetopisca, da su ovi knezovi držali „kneženje ostrizhenami glavami;“ čim se navodi običaj, koj uz imena utvrđuje istinu o neslovenstvu prvobitnih Bugara. Od onih drugih knezova koji su vladali ovkraj Dunava u novoj Bugarskoj, od 678—765 g.

¹ A. Попов: *Обзоръ* I, 25—26.